

Forestillinger om villhet og kontroll –

Produksjonslandskap og rekreasjonslandskap i Asbjørnsens folkesagn

Erica Colman-Denstad,

Senter for utvikling og miljø, Universitetet i Oslo
erica.colman-denstad@sum.uio.no

Abstract

This article explores shifts and tensions in experiences of nature in relation to folklore as a mediating technology that both reflects and affects experiences of nature in a range of ways. The historical material for this analysis is Peter Christen Asbjørnsen's *Norske Huldreeventyr og Folkesagn*, first and second collection (1845, 1848), including both the legends themselves and their frame narratives (fictional contexts that Asbjørnsen wrote to frame the legends, and in which the legends were told by fictional characters). In the legends, the relationship between farming communities and surrounding nature is characterized by utility, as well as a tension between familiarity and distrust, whereas the frame narratives emphasize nature as aesthetic experience. Thus, two distinct perspectives coexist, and the legend collections can be interpreted as mediating two cultural contexts: first, as reflecting the concerns of rural agricultural communities, and second, mediating the imagination and perceptions of urban populations toward which Asbjørnsen's publications were directed. They also contributed to the national Norwegian identity building of the nineteenth century. The boundaries that were communicated and made alive by the folk legends, were blurred by the familiarizing function these legends came to play in the imagination of the trekker, adding to the aesthetic experience of places that they originally cautioned against. Analyzing this process through the analytical framework of «wilderness as playground», can illuminate how the combination control and «wildness», understood as lack of control, contributed to the development of Norwegian trekking culture, and associated idealizations of nature.

Keywords:

- Folk legends
- Technology
- Landscape
- Wilderness as playground

Huldefolk, nisser og andre overnaturlige vesener ble av den førindustrielle bonden opplevd som høyst reelle beboere av norsk natur, og forestillinger om tilstedeværelsen av disse vesenene bidro til å sette og

mediere grenser for hvordan man brukte og ferdes i naturen. I løpet av 1800-tallet ble sagnene som tidligere reflekterte lokalt forankrede forestillinger om en truende og uforutsigbar natur omtolket til stemnings-

skapende fiktive historier om norsk natur mer generelt, av mennesker som ikke selv var avhengig av naturen som ressurs, men oppsøkte naturen som rekreasjonslandskap.¹ Situasjonen under er skildret i den første samlingen av *Norske Huldreeventyr og Folkesagn* (1845), utgitt av Peter Christen Asbjørnsen, naturforsker, forfatter og samler av folkediktning. Karakteristisk for denne samlingen er Asbjørnsens bruk av skjønnlitterære rammefortellinger, narrative kontekster hvori folkesagnene blir fortalt av fiktive karakterer. Eksempelet finner sted i begynnelsen av rammefortellingen «Fra Fjeldet og Sæteren» (Asbjørnsen 1845:192–204). Jeg vil komme tilbake til en grundigere analyse av utdraget, men enn så lenge vil jeg at det skal fungere som en introduksjon til kilde-materialet og problemstillingen for analysen. Konteksten for den fiktive utvekslingen er at en samler av folkediktning ved navn «Hr. Asbjørnsen» forsøker å overtale en potensiell informant, en ikke navngitt ung kvinne som Asbjørnsen omtaler som «Jomfru», til å fortelle ham om en setertur hun har vært på. Den unge kvinnen motsetter seg dette fordi hun mistenker at Asbjørnsen vil publisere historien hennes. Hun forklarer også at turen ikke var noe utenom det vanlige: «Desuden oplevede jeg intet videre paa den Tour. Den var smuk; den greb mig, det var det Hele» (Asbjørnsen 1845:193). Hun argumenterer også med at en erindring aldri kan måle seg med en virkelig tur:

«Desuden,» afbrød hun mig, «kan de tænke dem noget flauere end midt i Haabet om en virkelig Tour at blive afspiist med en mager Erindring? For

den varme Virkelighed at tage et ufuldstændigt Billede?» (Asbjørnsen 1845:193).

Hr. Asbjørnsen får overtalt henne til slutt, og får høre både om seterturen og sagn hun fikk høre på turen. Med den unge kvinnens fortelling kommer også naturskildringer:

Det var en klar og stille Dag; thi nys før havde det regnet, og Luften var saareen og let paa Fjeldet. I Kløfterne og mellem Stenene stod der Planter med store, hvide, vellugtende Blomsterduske. Ryper fløi op for vore Fødder, og smuttede, ængstlige for sine Unger, omkring mellem Vidierne og Birkeriset. Da vi kom til Multemyrene, vare de ganske røde og gule af Multer, og ved Bredderne og paa Tuerne stod der en Mængde Blomster med rene fine Farver, jeg aldrig havde seet Mage til: de opfyldte Luften med den lifligste Duft. O, det var saasødt at aande i denne Luft, og lille Trine var saaglad; hun fløi fra den ene Blomst til den anden og klappede i Hænderne, og hun blev ikke træt af at plukke og beundre disse Blomster; og Brit fortalte os om sine Kjører og Gjeder, om Reensdyrene, hun havde seet, og mange Eventyr og underlige Hændelser fra Fjeldet og Sæteren (Asbjørnsen 1845:194–195).

Men foran vore Fødder til det vide Fjerne utbredte der sig et Landskab af anden Art, store brune og graagrønne Strækninger, beklædte med Lyng og Mose, øde, eensformede, ikke afbrudte ved nogen Høide, ikke oplivede ved

¹ Arbeidet med artikkelen er gjort innenfor prosjektet «Locative Technologies and the Human Sense of Place», finansiert av Norges Forskningsråds FRIPRO-program, prosjektnummer 287969.

nogen Gjenstand. Det hele Landskab syntes mig var det mest storartede, det meest ophøiede, jeg havde seet. Men uagtet al sin Storhed og Pragt gjorde det dog paa mig et sørgeligt, næsten nedslaaende Indtryk. En brunlig spraglet Fugl kom flyvende og satte sig paa en Tue nærved os og fløitede. Men denne Lyd, o den var saa sørgelig, saa melankolsk, som om Fuglen vilde synge om hvad jeg følte i dette Øieblik (Asbjørnsen 1845:196).

Implisitt i jomfruens skildring er landskapet som ressurs: Hun hadde vært på setertur sammen med seterpiker og budeia Brit, som representerte bondesamfunnet og tilhørende syn på naturen som produktjonslandskap. Turfølgert plukker multer og finner skjønnhet i landskapets rikdom. Allikevel er det en tydelig kontrast mellom den unge kvinnen og budeia, som vises både i uttrykksmåte og natursyn. Brit forteller om sine kuer, geiter og reinsdyrene hun har sett, mens den unge kvinnen lar seg begeistre av de estetiske kvalitetene i landskapet. Hun er ikke der fordi hun har en jobb å gjøre: hun er der for opplevelsens skyld, for å nyte landskapet og opplevelsen av det. Gjennom jomfruen formidler rammefortellingen et perspektiv på naturen som rekreasjonslandskap. I tillegg understrekes betydningen av opplevelsen i seg selv: en gjengivelse, en «mager Erindring», kan ikke måle seg med en virkelig tur. Med skildringer som dette rammer fortellingen inn landskapet som estetisk objekt, opphører fjellturen og opplevelsen i seg selv og oppfordrer dermed sine lesere til å oppsøke liknende opplevelser. Samtidig er stoffet som formidles, sagnene, forankret i et helt annet natursyn.

Asbjørnsens folkesagn er interessante fordi de både kan fortolkes som reflek-

sjoner av folketro og tradisjon i bygdesamfunn, som refleksjoner av Asbjørnsens og bybefolkningens natursyn, og som medierende teknologi i begge kontekster. Skjønt noen av disse perspektivene har vært grundig undersøkt før (Christensen 2002, 2015; Hult 2003; Slagstad 2018), ønsker jeg å belyse disse spørsmålene fra andre innfallsvinkler, ved å behandle sagnene som teknologi. Målet med dette er å knytte spørsmålene til hverandre på en ny måte, for å bedre forstå hvordan natursyn er kulturelt, teknologisk, og historisk betinget. Artikkelen trekker også på filosofen Marvin Henbergs (1984) analyse av «wilderness» som «playground» og naturopplevelser som «play». Henberg (1984) beskriver hvordan nåtidens naturopplevelser er formet av fortiden gjennom at fortidens naturbruk imiteres og benyttes som mønster for «play». Henbergs begreper kan derfor anvendes som analytiske verktøy i nærlesing av Asbjørnsens gjentelling av folkesagn og deres rammefortellinger: Sagnene, og sagnenes tilknytning til det «autentisk norske» i form av bondens naturbruk, ble fremhevet i den fremvoksende turistkulturen på 1800-tallet. Ved å gjøre dette analytiske grepet vil artikkelen bidra med et nytt perspektiv på folkesagnenes rolle i omtolkningen av bondens produktjonslandskap til turistens rekreasjonslandskap.

Sagnene *gjør* en rekke ting for menneskene som forteller dem, hører om dem, skriver dem ned, og leser dem, og på grunn av dette kan det være fruktbart å forstå dem som teknologiske verktøy som tas i bruk for å for eksempel ramme inn naturopplevelser, oppfordre til ulike holdninger, mediere grenser, eller formidle erfaringer og kunnskap knyttet til naturopplevelser og naturbruk. Oppgavene som sagnene tar på seg kan være mange, og

funksjonene de fyller varierer også fra kontekst til kontekst. Hvorfor og hvordan sagnene kan forstås som teknologi vil utdypes nærmere under overskriften «Villhet, kontroll og folkesagn som teknologi». Teknologi henger tett sammen med kontroll, og kontrollbegrepet er essensielt for å forstå hvordan teknologi, og spesifikt folkesagn analysert som teknologi, kan relateres til omtolkningen av norsk natur på 1800-tallet. Kontroll kan kontrasteres mot «det ville». Idéhistorikeren Karin Johannisson (1984:21–23) har utforsket utviklinger i estetiske holdninger til naturen og det ville, fra verdsetting av det kontrollerte produksjonslandskapet til en større entusiasme for det ukontrollerte «ville» landskapet og samtidig mot å tillegge naturen egenverdi. Hennes definisjon av villhet er del av den teoretiske bakgrunnen for denne artikkelen: «Graden av 'vildhet' står alltså i omvendt proporsjon till graden av menneskelig kontroll» (Johannisson 1984: 17). Ved å fremheve den glidende overgangen mellom det kontrollerte og det ukontrollerte, kan man undersøke menneskers forhold til sine omgivelser og samtidig unngå den problematiske dikotomien mellom natur og kultur.

Historisk kontekst: natursyn i forandring på 1800-tallet

Kildematerialet jeg ser på i denne teksten er i hovedsak fra midten av 1800-tallet. Den bredere historiske konteksten for kildene og prosessen de reflekterer er omtolkningen av norsk natur fra bondens produksjonslandskap til turistens rekreasjonslandskap. Idéhistoriker Rune Slagstad begynner sin skildring av denne prosessen med landmålerne og landskapsmalerne som reiste i norske fjellandskap fra 1820-tallet (Slagstad 2018:11). Utviklingen skjøt fart

fra rundt midten av århundret, og i 1868 ble Den Norske Turistforening etablert. Omtolkningen kan forstås i relasjon til flere ulike prosesser som pågikk på 1800-tallet, blant annet utviklinger i bosetningsmønster og urbanisering, effektivisering av transport og forbedret tilrettelegging for lengre reiser, samt nasjonalromantikken og ønsket om å forankre nasjonal identitetsoppfatning i noe «autentisk norsk». Det siste poenget har litteraturviter Gudleiv Bø (1999) skrevet om, og han understreker at den norske naturen, spesielt fjell- og dallandskap, fikk en spesielt stor rolle i norsk nasjonsbygging sammenliknet med mange andre land, blant annet på grunn av et behov for å kontrastere seg mot Danmark. I tillegg ble det *regionale* «oppfatta som nasjonalt på en særlig autentisk måte. Det regionale blir symbol på det nasjonale» (Bø 1999:63). Dette har blant annet betydning for sagnenes rolle i identitetsbyggingen: de reflekterte *regional* folketro, skildret *regionale* landskap, men ble inkorporert i *nasjonal* identitetsbygging.

Når det gjelder utvikling i transport og tilgjengeliggjøring argumenterer idrettshistoriker Matti Goksøyr for at lettelse i adgang og fysisk tilgjengelighet av naturopplevelser kom *etter* at interessen for disse var etablert (Goksøyr 1994:186). Samtidig kan tilretteleggingen ha bidratt til å tilgjengeliggjøre disse opplevelsene for enda flere, og senke terskelen for å bruke naturen til rekreasjon og idrett. Goksøyr skriver om koblingen mellom nasjonal identitet og idrett og friluftsliv og beskriver blant annet en mentalitetsendring når det gjelder det norske fjellandskapet: Fjellene som tidligere ble opplevd som ugjestmilde, uinteressante eller skremmende, ble i løpet av 1800-tallet omtolket som vakre og lokkende, og oppsøkt av nye grupper mennesker for opplevelsens skyld (Goksøyr 1994:182). Goksøyr kobler også endringen

i adferd og mentalitet til nasjonsbyggingen: «Den nasjonale identiteten kunne sees og oppleves i landskapet. Det var fedrenes landskap en vandret i. Naturen ble dermed også på denne måten tatt inn fra det ville til det siviliserte» (Goksøyr 1994:185).

Den norske nasjonalromantikken og nasjonsbyggingprosjektet fremhevet altså ideen om en unik og uminnelig forbindelse mellom det norske folk og den norske naturen. Denne forbindelsen kan bli og har blitt problematisert (se for eksempel Witoszek 2011), men har hatt stor innflytelse. Etnologen Arne Lie Christensen (2015:45) har påpekt at den norske bonden i denne nasjonsbyggingprosessen ble fremhevet som en sentral del av den nye norske felleskulturen, og den norske turistkulturen som vokste fram på denne tiden ble fremhevet som en konkretisering og videreføring av forbindelsen mellom det norske folk og den norske naturen. Christensen (2015:46) beskriver videre hvordan deler av det gamle kulturlandskapet ble videreført i fremveksten av turistkulturen: Bondens ferdselsårer, gamle stier og tråkk, ble også brukt av turistene. Allikevel ble landskapet brukt på nye måter, og fjellturismen representerte et brudd med bondens syn på fjellet og naturen som ressurs og produksjonslandskap: Som Slagstad understreker var det dannelsesborgerskapet og det distanserte blikket på landskapet som ble opphavet til vandrer-kulturen som utviklet seg på 1800-tallet (Slagstad 2018:16). Selv om den norske bonden og det norske fjellet ble fremhevet som symboler på norsk identitet, kan ikke fjellturismen sies å være en videreføring av fjellbondens bruk av og bevegelser i landskapet. Ifølge både Christensen (2015:25) og folke-minneforsker Ørnulf Hodne (2004) unngikk bonden unødvendig reising (Hodne 2004: 120–121, 127). Hodne (2004) presenterer norske sagn og folketro som forankret i eks-

tre natureforhold og et folkeliv som har vært avhengig av risikabel og ofte direkte farlig ferdsel i landskapet. Enhver reise involverte en viss risiko som måtte veies mot den praktiske nytten. Etnologen Orvar Löfgren (1981) demonstrer med Sverige som utgangspunkt hvordan avhengighet av naturen som levebrød og livsgrunnlag dyrker et syn på naturen som praktisk ressurs. Naturlandskapet ble opplevd som enten et faktisk eller et potensielt produksjonslandskap, og det ville i naturen sto i kontrast til menneskelig kontroll (Löfgren 1981; se også Johannisson 1984: 37). Han beskriver en utvikling i det borgerlige verdensbildet som involverte nye grenser mellom arbeid og rekreasjon samt mellom fornuft og følelser (Löfgren 1981). Han hevder videre at disse grensene hadde innvirkning på hvordan landskapet ble brukt og opplevd: Produksjonslandskapet ble skilt fra forbrukslandskapet (Löfgren 1981:254). Christensen (2015:29) har argumentert for det samme i kontekst av norsk turisthistorie: Når besøkende opplevde norsk natur som estetisk objekt, var det i stor grad fordi de var i posisjon til å distansere seg fra naturen som ressurs.

Det er viktig å merke seg at prosessene og mentalitetsendringen i relasjonen mellom mennesker og vill natur er langt fra et særnorsk fenomen, og liknende prosesser kan sees i andre deler av Europa og i USA (se f.eks Thomas 1983, Nash 2014). Det nye natursynet spredde seg til Norge med utenlandske turister og gjennom litteratur, kunst og poesi fra for eksempel England og Tyskland (Syse 2022).

Hva kan Asbjørnsens folkesagn fortelle om?

Hodne (1999) beskriver Asbjørnsen som tro mot det gamle natursynet i sine tekstversjoner av folketro, altså i selve sag-

nene. Knappe naturbeskrivelser ble utbrodert og hjemliggjort, men Hodne viser at disse utvidelsene var tro mot tradisjonen fordi de begrenset seg til «utbroderinger av momenter som fantes i originalforedraget» (Hodne 1999:31). Asbjørnsens skjønnlitterære rammefortellinger, derimot, utgjør et tradisjonsbrudd (Hodne 1999:31). Hodne argumenterer for at «det problematiske med disse egenproduserte natursceneriene er imidlertid at det er Asbjørnsens moderne og opplyste natursyn som meddeler seg i dem, ikke folketradisjonens» (Hodne 1999:32). På den andre siden kan det argumenteres for at rammefortellingene på en ryddig måte unngår at det tradisjonelle synet i sagnene sammenblandes med Asbjørnsens moderne perspektiv, og samtidig gir sagnene en ny aktualitet og nye oppgaver i nasjonsbyggingsprosessen de ble en del av. Asbjørnsen navigerer spenningen mellom bondesamfunnets natursyn og forestillinger, og sin egen kritiske holdning til folketro og sine egne idealiseringer av naturen som rekreasjonslandskap ved å gjengi sagnene i fiktive kontekster som rommer både Asbjørnsens egne perspektiver, og hans tolkning av bondekulturen og perspektivene til hans informanter.

Også ifølge folkloristen Knut Liestøl, som har utgitt en vitenskapelig kommentert og gjennomarbeidet versjon av Asbjørnsens *Norske Huldreeventyr og Folkesagn* (Asbjørnsen 1949 og 1949a), var ikke Asbjørnsen bare en nøytral formidler av folkesagn: Han var selv en forteller av dem (Liestøl 1947:82). Asbjørnsen redigerte og kombinerte folkesagn som inneholdt lignende narrativ og motiver, og tok seg språklige og litterære friheter for å forbedre sagnenes litterære kvaliteter og produsere levende bilder og fortellinger (Liestøl 1947:88–91). I et brev

skrevet av Asbjørnsen i 1853 til den engelske filologen Benjamin Thorpe understreker Asbjørnsen at selv om han under ingen omstendigheter endrer eller forbedrer innholdet, anser han det som sin rett å gjøre språklige eller narrative justeringer av dårlig fortalte sagn, så sagnene blir fortalt slik en god forteller ville fortalt dem (Liestøl 1947:111). Dette er viktig å ha i bakhodet. Selv om jeg på noen måter behandler Asbjørnsens sagn som om de var emiske kilder til bondesamfunnets natursyn er det med forbehold om at disse spesifikke utgivelsene også har med seg et tydelig preg av Asbjørnsens etiske perspektiv både i sagnene og i rammefortellingene. Asbjørnsen brukte rammefortellinger til å plassere sagnene i en fiktiv kontekst som skulle forankre dem og vise leseren hvordan de levde og ble fortalt: muntlig og i kontekst av konkrete steder. Camilla Collett bidro til innledningen rammefortellingen sitert ovenfor (Liestøls etterord i Asbjørnsen 1949:260), og det første utdraget under er antakelig skrevet av henne. Naturskildringene som den unge kvinnen gir senere, er skrevet av Asbjørnsen selv. I rammefortellingen har Asbjørnsen, i samarbeid med Camilla Collett, plassert seg selv, eller en fiktiv versjon av seg selv, i samtale med en ung kvinne. Rammefortelleren er her eksplisitt identifisert som «Hr. Asbjørnsen», men dette er ikke tilfellet i alle rammefortellingene. Allikevel fremstår alltid rammefortelleren som en representasjon av Asbjørnsen selv eller noen som deler hans perspektiver og bakgrunn. Sagnene som blir formidlet i sitatet over er plassert i dobbel ramme: først i «jomfruens» fiktive fortelling om fjellturen hvor hun fikk sagnene fortalt av «seterpiken», og deretter i prestegårdens stue hvor det skildres en fiktiv situasjon som kan ha liknet på de Asbjørnsen selv

opplevde på sine innsamlingsturer. Sitatene viser hvordan naturen kan ha blitt opplevd og beskrevet i ulike kontekster og av ulike personer. Det er allikevel etiske perspektiver som blir formidlet og som medierer de ulike oppfatningene av landskapet. Vi blir presentert for Asbjørnsen og Colletts tolkning av perspektivene som ble representert av den unge kvinnen og budeia, Asbjørnsens tolkning av sagnene og deres kontekst, og Asbjørnsens egne naturskildringer, dog tillagt noen andre. Gjennom rammefortellingen skildrer Asbjørnsen en tydelig spenning mellom rammefortellerens skeptiske holdning og perspektivene som blir formidlet i folkesagnene. Det kommer tydelig frem gjennom rammefortellerens perspektiv at Asbjørnsen anså sagnene som overtro. De fiktive karakterene som fikk rollen som sagnenes fortellere i rammefortellingene er av varierende overbevisning. Noen av dem sier eksplisitt at de ikke tror på sagnene. I sin stipendmelding *Indberetning om en Reise, foretagen med Understøttelse af Universtetets Stipendiefond i Sommeren 1847, for at samle Folkedigtninger, Eventyr, Sagn, Viser etc., etc.* (1850) skrev Asbjørnsen om sin innsamling av sagn og informantene han snakket med:

Sagnene vare i denne Egn heller ikke faa; de havde ingenlunde afblomstret og levede ikke allene i de Gamles Minde, men selv de Unge saae Naturen med den nedarvede Folketroes Øine og troede at have oplevet Et og Andet (Asbjørnsen 1964:9).

Ifølge Asbjørnsens stipendmeldinger, ble naturen opplevd som mystisk selv av de som bodde i den, og dette ga opphav til folketro om overnaturlige hendelser og vesener. Selv om det er usikkert i hvilken

grad Asbjørnsens informanter og karakterene de ble beskrevet gjennom i rammefortellingene faktisk trodde på sagnene, kan sagnene vise hvordan opplevelser i naturen ga gjenklang i folketroen. Trosaspektet ved sagn er noe også Linda Degh har utforsket i andre sammenhenger (2001). Kvideland og Sehmsdorf (1988) er imidlertid også viktige bidragsytere til deler av denne diskusjonen i en skandinaviske kontekst. Sagnene som kilder kan med andre ord vise situasjoner og møter som var mulige å relatere seg til.

Villhet, kontroll og folkesagn som teknologi

Som Johannisson (1984:17) definisjon av villhet viser, kan det ville forstås i kontrast til det kontrollerte, og betegne deler av naturen som oppfattes som ukontrollerte eller mindre kontrollerte. Også andre, som Cronon (1995), Hodne (1999), Johannsen (2010), Stattin (1984), og Thomas (1983) kontrasterer det ville med det kontrollerte og belyser denne relasjonen historisk og teoretisk. Skillet mellom det ville og det kontrollerte er ofte diffus, tvetydig og glidende. Derfor er også villhet tvetydig. Dette vises for eksempel i ambivalente beskrivelser av landskap som både ressurs og som trussel, eller som trussel og estetisk objekt. I tillegg kan opplevelse av kontroll tolkes som relativ og subjektiv. Graden av villhet avhenger med andre ord ikke kun av egenskaper ved området i seg selv, eller menneskelig påvirkning på landskapet, men også av subjektet som opplever området og seg selv i møte med det, altså relatert til en subjektiv opplevelse av å være i eller ha kontroll i en bestemt situasjon. Her kan teknologi spille en betydelig rolle, fordi teknologiske verktøy kan tilby måter å tilegne seg større kontroll, eller håndtere manglende kon-

troll. Bruno Latour (1992:229) bruker ordet delegering for å beskrive hvordan oppgaver eller innsats flyttes fra mennesker til ikke-mennesker. Teknologi kan defineres som dette ikke-menneskelige som oppgavene blir delegert til. Latour skriver:

[e]very time you want to know what a non-human does, simply imagine what other humans or other non-humans would have to do were this character not present. This imaginary substitution exactly sizes up the role, or function, of this little character (Latour 1992:229).

Med Latours delegeringsbegrep i bakhodet kan man både utforske hvilke oppgaver folkesagnene utfører og hvorfor det er fruktbart å analysere dem som teknologi. Heri ligger også en betydelig forskjell mellom de muntlig overførte folkesagnene og de skriftlige gjenfortellingene til Asbjørnsen: som muntlige overførte fortellinger i lokale kontekster overfører de lokal kunnskap, de viderefører kollektivt opparbeidet hukommelse om jordbruk, den lokale naturen og spesielle deler av landskapet. De formidler dermed effektivt generasjoner av kunnskap som ellers hadde måttet tilegnes gjennom prøving og feiling, med risiko for å utsette seg for utrygge situasjoner eller steder. Oppgavene som overtas er knyttet til erverving av erfaringer og kunnskap, og minimering av risiko. De er også knyttet til bruk av et konkret, lokalt landskap. Narrativene skildrer normer og begrensninger for bevegelser i landskapet og de peker ut og fremhever konkrete landemerker av geologisk, kulturell eller historisk betydning. De formidler kunnskap og normer for interaksjon med naturen. I tillegg retter

sagnene oppmerksomheten mot konkrete steder og landemerker som legger til rette for navigasjon i landskapet.

Man kan også tolke folkesagnenes ulike roller og funksjoner i bondesamfunnet med en strukturfunksjonalistisk tilnærming. I 1800-tallets bondesamfunn bidro forestillingene blant annet til å strukturere hverdagen og hindre konflikt både mellom mennesker og med naturen, og dermed sikre en viss stabilitet. Christensen understreker det overnaturliges rolle som strukturerende og normvoktende i seterlivet (Christensen 2015:145). Han bygger blant annet på folklorist Svale Solheim som beskriver livet på setra som strukturert av en rekke skikker og trosforestillinger om det overnaturlige som bidro til opprettholdelse av normer (Solheim 1952:340–505). De var effektive fordi overnaturlige krefter opplevdes som umulig å unngå og nødvendig å tilpasse seg etter. Bondens, jegerens og fiskerens landskap var magisk ladet (Löfgren 1981:252). Naturen var befolket av overnaturlige vesener som hadde rollen som voktere av landskapet. De benyttet seg av innflytelsesmakt på blant annet vær og fruktbarhet for å påvirke, begrense eller hjelpe menneskelig aktivitet og straffe brudd på normer ved behov. Löfgren understreker videre at disse vokterne sjelden defineres som utvetydig gode eller onde, men opptrådte både som hjelpere og som hevner (Löfgren 1981:252). Relasjonen mellom mennesker og disse vesenene var altså ambivalent, på samme måte som relasjonen mellom mennesker og natur er det. Som medierende teknologi kan folkesagn også tolkes som kognitive kart (Löfgren 1981:250) som formidler kulturell informasjon. Ut fra folkesagnenes motiver kan det konkluderes med at mye av denne informasjonen er knyttet til bruken av

naturen som ressurs. Lauri Honko, religionsviter og folklorist, har i likhet med Löfgren utforsket rollen til folketro i forholdet mellom mennesker og natur. Han understreker at folketroens strukturelle mønster «kan oppfattas både som resurs og som instrument i människans erövrande av naturen och utnyttjandet av dess materiella resurser» (Honko 1981:45). De er instrumenter fordi de utfører oppgaver for eksempel knyttet til sortering, mental kartlegging og normvokting. Annen informasjon som formidles gjennom folkesagn er grenser i kontekst av reiser. Sagnene skildrer normer og forholdsregler for trygge reiser ved å skildre disse normene brutt: Forstyrrelser av det overnaturlige fører til straff. Sagnene kan forstås som teknologi som signaliserer trygge eller usikre steder, tider eller måter å reise på.

De nedskrevne folkesagnene som Asbjørnsen publiserte inneholdt de samme budskapene, men for publikummet disse var rettet mot var disse budskapene i stor grad irrelevante: Mange av leserne vil aldri reise til de konkrete stedene som er skildret, og hadde neppe nytte av informasjonen knyttet til jordbruk eller normer om seterbruk og kyr. Oppgavene som ble delegert til folkesagnene var altså ikke bare knyttet til overføring av informasjon om jordbrukspraksis eller spesifikke trekk ved et bestemt landskap, men til innrammingen av det norske landskapet i mer generelt, og til byggingen av en felles norsk identitet. Oppgavene Asbjørnsen delegerer til sine nedskrevne folkesagn inkluderer også arbeidet og reisingen han selv har lagt ned i å samle og skrive dem. De er konsentrerte argumenter for å besøke disse stedene som turister, men også erstatninger for dem som ikke har mulighet eller motivasjon til dette. Slik bidro de til spredningen av ideer knyttet til

natur og nasjonal identitet, også til de som leste folkesagnene, men som aldri ville besøke stedene som var beskrevet i den. Opplevelser i fjellandskap ble altså beskrevet, men også strukturert og rammet inn, av blant annet fortellinger og tekster som kan forstås som medierende teknologi. Nedskrevne folkesagn fikk i tillegg en materiell kvalitet som gjorde dem reproduserbare og distribuerbare på en ny måte.

«Wilderness as playground» og relasjonen mellom naturopplevelser og kontroll

I jordbrukssamfunn vil graden av kontroll på den ene siden være høy: Landskapet blir kontinuerlig kontrollert eller forsøkt kontrollert ved dyrking av jord og ressursutvinning. Samtidig er man i stor grad avhengig av landskapet og dermed sårbar for ukontrollerbare aspekter ved naturen. Turistene i landskapet kan i motsetning til bonden forstås som mer frikoblet landskapet, og det kan dermed tenkes at de var mindre avhengig av omfattende landskapskontroll for å oppleve kontroll: Man kan si at utviklingen av turistkulturen i Norge innebar større verdsettelse av det «ville» parallelt med økende kontroll og forutsigbarhet i naturopplevelser. Dette peker på et paradoks som har blitt fremhevet av Löfgren:

I den nya landskapsideologin finns en intressant paradox: samtidigt som naturen tuktas och domesticeras till ett konsumtionslandskap förvildas den och utrustas med upplevelseskvaliteter som betonar dess naturlighet och primitivitet – dess orördhet (Löfgren 1981:254).

Paradokset er altså at «domestiseringen»

som Löfgren peker på, innebærer økende kontroll og mindre grad av sårbarhet og avhengighet, samtidig som at det ville i økende grad blir fremhevet. På den ene siden ble turister tiltrukket av uforutsigbarheten og spenningen knyttet til naturopplevelser. På den andre siden reduseres disse kvalitetene i naturen ved økende teknologisk kontroll og strukturering av landskapet. Med økt kontroll ble fjellet opplevd som mindre truende og farlig, samtidig som det forble en ressurs for «ville» naturopplevelser. Forskjellen i hvordan folkesagnene ble brukt og oppfattet av bondesamfunnet sammenliknet med hos turistene tydeliggjør dette. For turistene ble sagnene brukt som stemningsskapere og overnaturlige vesener kunne oppleves som rekvisitter i naturopplevelser. Sagnene representerte også en linje mellom turistens naturopplevelse og bondens naturbruk som validerte naturopplevelser som «autentisk norsk». Med andre ord kan man si at folkesagnene både reflekterte og tilrettela for en rekke forestillinger. For eksempel tilrettela de for forestillinger om villhet i stadig mer kontrollerte kontekster og de kunne fremheve romantiske forestillinger om «det autentisk norske».

Filosof Marvin Henbergs (1984) begrep «Wilderness as playground» forutsetter en grad av forutsigbarhet og følelse av kontroll i møte med natur. «Play» forutsetter trygghet, og som Henberg påpeker er det tvert imot risiko som i stor grad har preget reiser og opplevelser i naturen frem til relativt nylig. «Wilderness as playground» forutsetter med andre ord en paradoksal tilstedeværelse av opplevd trygghet og tilgjengelighet, medbrakte hjelpemidler og utstyr og kjennskap til terrenget eller kart (eventuelt i dag, GPS-enheter): «In sum, today's image of wilderness as playground requires thorough domestication and civilization of nature

outside the wilds» (Henberg 1984:251).

Fordi lek er sårbar for avbrytelser må den beskyttes fra kravene som stilles og distraksjonene som finnes i hverdagslivet (Henberg 1984:257). For at et landskap skal fungere som playground må det derfor oppleves som separert fra hverdagen. De norske fjellene innfridde dette kravet for bybefolkningen, men ikke for bonden som hadde det samme landskapet som arbeidsplass. Henberg beskriver «wilderness play» som avledet fra «those normally sober activities falling under the rubric of 'living off the land'» (Henberg 1984:253). Han skriver i hovedsak om nordamerikanske forhold og natursyn, men en liknende prosess kan sies å pågå i 1800-tallets Norge, både blant utenlandske turister, som britiske William Cecil Slingsby skriver om og til i *Norway. The northern playground: sketches of climbing and mountain exploration in Norway between 1872 and 1903* (1904), og blant bybefolkningen i Norge, som Asbjørnsen representerer og henvender seg til. Der var det den norske bondestanden som ble etterliknet og idyllisert når bybefolkningen besøkte de norske fjellene som turister. Det var også deres natursyn som ble forsøkt fremhevet og oppsøkt i folkesagnene. En av hovedfunksjonene til «wilderness as playground» er å beskytte lekeillusjonen, men det utelukker ikke annen risiko. «Wilderness as playground» forutsetter med andre ord ikke at naturopplevelser er helt uten risiko for ulykke og skader. Henberg understreker allikevel at risikoen for slike ulykker er en akseptert del av aktiviteten, og at den av og til også kan være en del av attraksjonen. Noen former for «wilderness play» spiller på nettopp risiko (Henberg 1984:259). Risikoen bonden utsettes for i sin interaksjon med naturen, skiller seg allikevel bety-

delig fra risikoen som turistene opplever. I turistens tilfelle er risikoen oppsøkt frivillig, mens den for bonden er et nødvendig onde. Også tilgangen på hjelpemidler skiller bondens og turistens opplevelse av naturen:

Lacking reliable maps, possessing scant information on weather or climate, and having no prospect of convenient retreat, early explorers engaged in a sober undertaking. They had to be (and were) exceptionally self-reliant. The corresponding activities in modern wilderness play (camping, hiking, hunting) also create feelings of self-reliance, but in contrast to the primary self-reliance of genuine explorers, such feelings must be judged to derive from a sustained play illusion (Henberg 1984:259).

1800-tallets turister var riktignok mindre teknologisk utrustet enn dagens turister, og måtte klare seg med langt mindre forutsigbarhet. Ulikheter i grad av og behov for kontroll kan allikevel bidra til å forklare hvordan de samme stedene kan oppleves så forskjellig, og hvorfor fortellingene om dem ble fortolket på så forskjellige måter. Kontroll for bonden innebar å skape forutsigbarhet for å opprettholde et levebrød. Bondens opplevelse av landskapet innebar dermed en spenning mellom avhengighet og konflikt, og konstant forhandling av grenser. Turisten var også avhengig av en viss grad av kontroll for å kunne bevege seg trygt i landskapet, men denne kontrollen var i motsetning til hos bonden kun nødvendig på en individuell, kortsiktig skala. Man kan si at teknologisk kontroll var økende, men kanskje mer relevant er det at kontrollbehovet for den besøkende var mindre omfattende enn for

bonden. Det «ville» landskapet kunne dermed assosieres med frihet og rekreasjon for mennesker som hadde levebrødet og hverdagslivet sitt et annet sted.

«Wilderness as playground» (Henberg 1984) innebærer en innrømmelse av at økt kontroll fører til redusert villhet, men at dette kan motvirkes ved å opprettholde en *illusjon* av villhet. Måter å opprettholde denne illusjonen på kan for eksempel være å avstå fra å bruke tilgjengelig teknologi eller bevisst øke vanskelighetsgraden ved å velge spesielt utfordrende ruter. En slik illusjon kan også underbygges ved å appellere til og gjenoppleve tradisjonelle forestillinger om og syn på naturen som ambivalent og truende gjennom folkesagn. Folkesagnene rammet ikke bare inn landskapet og naturopplevelser, de tilrettela også for en leke-illusjon hvori bybefolkningen kunne oppleve naturen gjennom Asbjørnsens tolkning av bondens landskap og natursyn.

Tvetydig natur og Asbjørnsens folkesagn

I lokal kontekst var folkesagnene ofte fortellinger om konkrete steder. De formidlet erfaringer og fremhevet landemerker. Asbjørnsen påpeker dette selv i en av sine stipendmeldinger:

Efter nogle Dages Ophold i Hedalen tog jeg over Aaserne til Næs i Hallingdal, og her paa denne fem Miil lange Sætervei havde hver Sætervold, hvert Vand, hver Fjeldknaat sit eget Sagn eller rigtigere sin egen Cyklus af Huldreeventyr, og saaledes synes det at være overalt, hvor man vandrer i disse Sætermarker og Fjelddale (Asbjørnsen 1964:13).

Asbjørnsens folkesagn formidler flere perspektiver på naturen, spesielt utmarka, som

kontrastfylt og ambivalent verdsatt. I sagnene er forholdet mellom bondesamfunnet og omkringliggende natur preget av bruk og praktiske hensyn, og sagnene skildrer flere normer og grenser for bruk av utmarksressursene hvor respekt for det overnaturlige er avgjørende. Hodne påpeker hvordan «alle former for beskatning måtte skje i nært samarbeid med vettene som bodde der, og ikke i opposisjon til dem, dersom en ville unngå sanksjoner og miste utbyttet» (Hodne 1999:26). Sagnene kan sies å reflektere en spenning mellom fortrolighet og mistillit: Man var fortrolig og kompetent i ressursutnyttelsen, men allikevel den svakere part i møte med de overnaturlige som rådde der og som måtte vises hensyn til. Ifølge Hodne, innebærer natursynet i folkesagnene en dualisme mellom et trygt «innenfor», «underlagt permanent kulturvirksomhet, og hvor mennesket rår og har en viss kontroll over seg selv og sin tilværelse» (Hodne 1999:19) og et utrygt «utenfor»: «villmarka med store, mørke skoger, høye fjell og andre ufarbare landskaper hvor villdyrene ferdes og farlige utmarksvetter holder til, og hvor mennesket ikke beveger seg inn uten risiko for liv og lemmer» (Hodne 1999:19). Hendsene som sagnene beskriver fungerer som påminnelser om risikoen ved å forlate den trygge sikkerhetssonen og begi seg ut i den ukontrollerte naturen (Hodne 1999:21). Samtidig var utmarksressursene nødvendige og viktige. Sagnenes funksjon involverer å mediere nødvendig interaksjon med omgivelsene, både i innmark og utmark: De signaliserer trygge og utrygge sfærer, og skildrer forhåndsregler og trygghetsmarkører, samt riter og rutiner for å minimere risiko og holde seg på god fot med de overnaturlige både i utmarka og innenfor trygge sfærer hvor man allikevel var avhengig av gode relasjoner til det overnaturlige (Hodne 1999:24).

Produksjonslandskapet i folkesagnene og naturen som ressurs

Naturen som ressurs spiller en sentral rolle i Asbjørnsens sagnsamlinger. I sagnene inntrer møter mellom mennesker og det overnaturlige ofte i kontekst av bruk av naturen, og praktiske gjøremål som å samle ved, stelle husdyr på beite eller hente vann har den narrative funksjonen å føre mennesker inn i naturen. I rammefortellingen «Mathias Skytters historier» (Asbjørnsen 1845:27) presenteres karakteren «Mathias Skytter», en lokal jeger som deler erfaringer og sagn fra sine opplevelser i naturen og fortellinger han har hørt fra bekjente. Han forklarer at han har hørt overnaturlige vesener når han er ute på jakt:

«Jo det har jeg nok; jeg har seet Mangt og Meget, og hørt mange underlige Lyd i Skov og Mark,» sagde Mathias. «Jeg har ofte hørt at det har bandet, pratet og sunget; til andre Tider har jeg fornummet saa deilig Musik, at jeg aldrig kan snakke om, hvor deilig den var» (Asbjørnsen 1845:31).

I «En Signekjærrings Fortællinger» (Asbjørnsen 1845:39) blir rammefortelleren fortalt et sagn om en mann som ble «huldrin i lange Tider» (Asbjørnsen 1845:46):

Moerbroer Mads han boede paa Knae i Hurdalen. Han var ofte ude i Fjeldet og hug Ved og Tømmer, og naar han var ude, saa havde han altid for Skik at ligge der ogsaa; han byggede sig en Barhytte, gjorde op en Nying foran, og der laa han og sov om Natten (Asbjørnsen 1845:46–47).

En dag han er ute slik ser han en vakker huldrekvinne i skogen. Den kvelden blir han tatt og forblir borte i tre døgn.

I tillegg til at bruk av naturen som ressurs er en betydelig del av konteksten og motivene i mange folkesagn, kan også sagnene forstås som oppfordringer til å benytte seg av naturens ressurser innenfor bestemte rammer. Honko (1981:33) peker på bruk av naturen som ressurs som viktig for å forstå folkesagnenes funksjon. Han poengterer at forestillinger og historier om for eksempel «vattenrådaren» ikke oppstår alle steder der det er vann, men derimot kun der vannet benyttes aktivt: «Vattenrådaren finns inte på alla håll där det finns vatten, utan den kan förekomma endast på ställen där vattnet mer eller mindre regelbundet utnyttjas» (Honko 1981:33). I tillegg blir forestillingene formet av formen for ressursutnyttelse, det overnaturlige manifesterer seg på ulike måter på ulike steder fordi interaksjonene mellom mennesker og omgivelser er ulike. Dette gjør ifølge Honko, at forestillinger om det overnaturlige kan anses som kart over menneskers interaksjon med omkringliggende natur, inkludert ressursutnyttelse og tilknyttede verdssystemer. Fortellinger og tekster som følger med disse forestillingene grupperer seg som tradisjonsterritorier (Honko 1981:33). Honko understreker at denne interaksjonen ikke begrenser seg til økonomisk aktivitet, men også kognitiv. I tillegg til å søke fysisk kontroll over naturen ved for eksempel ressursutvinning og jordbruk, søker mennesker å beherske naturen ved å kognitivt organisere, oppdele og benevne (Honko 1981:33). Koblingen mellom de overnaturlige vesenene og naturen de bebor springer altså ut fra den aktive interaksjonen mellom mennesker og omkringliggende natur. Sagnene kan sies å møte et behov for kontroll, oppdeling og organisering av en uoversiktlig og tvetydig natur som mennesker nødvendigvis må forholde

seg til fordi de er avhengige av ressursene i den.

Folkesagnene som grensemarkør mot truende natur

Det overnaturlige som grensemarkør er tidligere blitt utforsket av Stattin (1984), Johannsen (2010) og Aubrey (2019). I sagnene ble sosiale grenser, og grenser i tid og rom formidlet av liminale overnaturlige enheter. Disse overnaturlige vesenene kan tolkes både som refleksjoner av oppfatninger av natur, for eksempel som truende eller generøs, og som verktøy som har hjulpet mennesker å håndtere ambivalensen og tvetydige grenser i forholdet mellom det kontrollerte og ukontrollerte. I tillegg til grensene som skildres av og i folkesagnene, reflekterer også rammeforestillingene grenser, for eksempel mellom de som beveger seg gjennom landskapet og opplever det fra utsiden, og de som skildres som en tilhørende del av landskapet. En analyse av sagn kan altså gi innblikk i historiske oppfatninger av natur, men de kan også tolkes som teknologi som kommuniserer kulturell informasjon, normer og grenser. Med andre ord kan de både forstås som skildringer av et natursyn, men også som verktøy som tilrettelegger for en kulturelt tilpasset interaksjon med omkringliggende natur, en form for folkelig kunnskapsproduksjon.

Avhengighet av naturen som ressurs bidrar til å gjøre jordbrukssamfunn sårbare for naturen som trussel. Bondens livsgrunnlag strekker seg inn i skogen og opp på fjellet, forbi grensene for det kontrollerte og forutsigbare. Å krysse ukontrollerte strekninger, som fjellet og skogen, innebar en opplevd risiko for å møte det overnaturlige (Hodne 2004:119). Men det er ikke kun i den fysiske separerte villmarken at naturkrefter og det overnatur-

lige truer. I tillegg truer naturkrefter med å overskride grensene mellom det kontrollerte og ville, villmark og åker, ute og inne, og selv det trygge og forutsigbare kan brått bli revet vekk ved et steinskred, flom eller en sviktende avling. Folkesagn kan altså forstås som grensemarkører, men ikke kun for fysiske grenser i landskapet. Normene som er formidlet gjennom folkesagnene angår også andre forhold, som mørket, natten og årstider, og viser hvordan grenser mot det ukontrollerbare voktes av det overnaturlige.

Grenser i tid blir spesielt tydelige med eksempler som viser at steder som i dagslys er trygge og under menneskers kontroll, blir utrygge og tilhører de overnaturlige om natten. Aktivitet som hører til dagen bør ikke utføres på natten: Disse normene blir for eksempel tydelig fremhevet i sagn om kvernknudden som reagerer hvis kvernen blir brukt på nattestid. Dette blir skildret i flere sagn i rammefortellingen «Kværnsagn» (Asbjørnsen 1845: 1). I «En Sommernat på Krogskoven» (Asbjørnsen 1848:169–196) forteller Tor Lerberg om en gang han ble forsinket på vei til jobb:

«Det kan vel være saa en ti, tolv Aar siden,» begynte han, «jeg havde en Kulmile inde paa Skogen ved Kampen-haug.»

«Om Vinteren laa jeg indpaa der og havde to Heste og kjørte Kul til Bærumsværket. En Dag saa kom jeg til at blive lidt for længe ved Værket, for jeg traf nogle Kjendinger oventil Ringerige; vi havde nu lidt Snak mellem os, og lidt drak vi ogsaa – ja Brændeviin da –, og saa kom jeg ikke tilbage til Milen før Klokken var mod ti. Jeg fik gjort op en Nying i Mile-ringen, saa jeg kunde see at læsse paa,

for det var styggelig mørkt» (Asbjørnsen 1848:185–186).

Men arbeidet går ikke som det skal for Tor Lerberg: Det kommer en ubetimelig snøfloke som slukker kullet. «Jo vor Herre Død er hun Bergmoer arg nu, for jeg er kommen saa seent hjem og uroer hende ikveld», tenkte Tor Lerberg (Asbjørnsen 1848:186). For hver oppgave han skulle utføre var det noe som gikk galt. Attpåtil forsov han seg morgenen etter, og da han sto opp var hestene hans borte. Han fulgte sporene deres og «saa Slagfærdene efter to Heste og to brede stutte Fodblade nord-efter» (Asbjørnsen 1848:187). Han fant hestene til slutt, «men jeg bad vor Herre tage mig paa det, at jeg aldrig skulde uroe hende Bergmoer saa seent meer, ja, om Kvelden da» (Asbjørnsen 1845:188). Det løftet holdt han ikke, senere samme året reiste han fra Kristiania i skumringen og møtte på et skummelt bergtroll flere ganger på veien (Asbjørnsen 1848:188).

Nisser beskrives også i rollen som voktere av grensen mellom dagen og natten. I «En gammeldags Juleaften» (Asbjørnsen 1845:109) blir det fortalt om nisser som reagerer på aktivitet og støy om natten. I et sagn får vi høre om Kari som tjente som kokke:

En Nat skulde hun staae op og brygge, saa sagde de øvrige Tjenere til hende: «Du maa vogte dig, at du ikke staaer for tidligt op; før Klokken To maa du ikke lægge paa Rosten.» «Hvorfor det?» spurgte hun.

«Du veed da vel, at der er en Nisse her, og du kan nok vide, at han ikke vil uroes saa tidlig, og før Klokken To maa du slet ikke have paa Rosten,» sagde de.

«Pyt, ikke værre,» sagde Kari, der var meget frisk paa Leveren, som man

siger, «jeg har ikke Noget at bestille med Nissen, og kommer han til mig, skal jeg den og den tage mig, nok føyse ham paa Døren» (Asbjørnsen 1845: 115).

Kari satte på bryggekjelen litt over klokken ett, og nissen slukket ilden og hindret henne så godt han kunne. Det var allikevel Kari som fikk rett: Hun skremte bort nissen og siden var det ingen som så eller hørte ham der (Asbjørnsen 1845: 116). I et annet nissesagn i samme rammefortelling får vi høre om Stine som satt oppe og pratet med kokken forbi sengetid:

«Men saa var det engang», sagde Stine, «som kokken og jeg, vi sadde oppe en Aften i Pigekammeret og skulde stelle vort Tøi istand, og det led til Sengetid, for Vægteren havde alt raabt Ti. Det vilde ikke gaae med Syningen og Stopningen, for hvert Øieblik kom John Blund, og ret som det var, saa nikkede jeg, og ret som det var, saa nikkede hun, for vi havde været tidligt oppe og vadsket om Morgenens. Men som vi sad saaledes, saa hørte vi et forfærdeligt Rabalder ude i Kjøkkenet,» sagde hun, «det var ligesom En slog alle Tallerknerne sammen og kastede dem paa Gulvet. Vi fore op i Forskrækkelse,» sagde hun, «og jeg skreg: «Gud trøste og hjælpe os, det er Nissen,» og jeg var saa ræd, at jeg ikke turde sætte en Fod i Kjøkkenet» (Asbjørnsen 1845:118–119).

Eksemplene viser hvordan skillet mellom dag og natt navigeres i sagn, og hvordan normer for når på døgnet aktiviteter bør gjøres blir opprettholdt av det overnaturlige. Det samme gjelder årstider: Setra er bondens om sommeren, men tilhører huld-

refolket på vinterhalvåret. Derfor var det strenge krav til når man skulle komme og dra fra setra, og ritualer som fulgte med overtakelsene. I tillegg er liminale faser, som daggry og skumring usikre tidspunkter som innebærer spesielt stor risiko for møter med det overnaturlige. I tillegg er enkelte dager, som sankthansaften og julaften, mer potente enn andre. I rammefortellingen «En Tiurleg i Holleia» (Asbjørnsen 1848:118) blir rammefortelleren fortalt et sagn om en kvinne ved navn Rønnau Skaugen:

Tidlig en Morgen ved St. Hans Dags Tider skyllede hun Klæder ned i Bækken, og saa fik hun see saa meget Sølvtoi, baade Tallerkener og Fade og Skeer og Slever og Alt det som til var, og der var saa meget vakkert Kjøkkentoi, og det laa paa Bunden av Bækken og blinkede og skinnede i Solen under Vandet. Da hun fik see al denne Rigdommen, blev hun ligesom hun var reent tullet; hun tog til Beens og løb hjem, for hun vilde hente et Kjørrel og tage det Altsammen. Men da hun kom tilbage, var det væk hver evige Smit og Smule (Asbjørnsen 1848:136).

En kveld en stund etter hadde Rønnau vært ved bekken om kvelden, og da møtte hun en svær mann på en stor, svart hest. Han spurte henne hvorfor hun hadde prøvd å ta hele kjøkkenstellet hans: «Havde du nøiet dig med det, du kunde baaret i Stakken din, skulde du faaet det» (Asbjørnsen 1848:137).

Eksemplene viser hvordan grenser i tid markeres gjennom sagn. Årstider, uforutsigbare værforhold og nattemørket kan forstås som ukontrollerte aspekter ved naturen. Gjennom disse overskrider naturen grensene mellom ville og domestiserte

sfærer og gjør dem tvetydige. Sagnene gjenspeiler risiko knyttet til det ukontrollerte og skildrer grenser for å opprettholde en følelse av kontroll.

Folkesagnenes medierende rolle for- andres

Asbjørnsens folkesagn kan tolkes som formidlere av og i to kulturelle kontekster: For det første kan de tolkes som refleksjoner av bondesamfunnets bekymringer og verdensbilde, og for det andre kan de tolkes gjennom sin betydning for den norske identitetsbyggingen på 1800-tallet, inkludert den voksende turistkulturen. I lokal kontekst var folkesagnene ofte fortellinger om konkrete steder. De formidlet erfaringer og fremhevet landemerker. I tillegg fungerte de som grensemarkører, og medierte uklare grenser mellom kontrollerte og ukontrollerte sfærer i omgivelsene. Når de ble gjengitt og tilgjengeliggjort skriftlig for et bredere og mer urbant publikum, ble folkesagnene fortolket og forstått på nye måter. I denne konteksten ble folkesagnene og rammefortellingene formidlere av norsk natur som identitetsbyggende rekreasjonslandskap. Folkesagnene som opprinnelig fungerte som formidlere av grenser, kom til å bli innlemmet i nasjonal norsk identitetsbygging med en annen funksjon. De overnaturlige vesenene som opprinnelig hadde rollene som grensevoktere mellom det kontrollerte og ukontrollerte i bondesamfunnene de ble samlet inn i, ble omtolket av Asbjørnsen og hans lesere og forstått som imaginære innbyggere av norsk natur. De mistet dermed mye av sin funksjon som grensevoktere ved at de ble dratt inn i den estetiske opplevelsen av den norske naturen. Grensene som i utgangspunktet ble formidlet og gjort levende av folkesagnene, ble visket ut av beskrivelser som

fremhevet naturens estetiske kvaliteter og oppfordret til å oppleve naturen utenfor kontekst av praktiske ærend.

Naturen som estetisk objekt i Asbjørnsens folkesagn

I introduksjonen til Kvernsagn (Asbjørnsen 1845:1) vises det hvordan rammefortelleren trekkes mot naturen som estetisk objekt og som sted for rekreasjon og avkobling. Selv om vedkommende også har med seg fiskestang, er det ikke naturen som ressurs som blir fremhevet:

Naar Verden gaaer mig imod, og det undlater den sjelden at gjøre, naar dertil gives nogen Leilighed, har jeg stedse befundet mig vel ved at anvende Fri-luftsvandring og legemlig Andstren-gelse som Dæmper for min Smule Bekymring og Uro. Hvilket Haab der var sluppet, hvilken Bekymring eller Ærgelse vakt, kort hvilken Aarsag til-stede, erindrer jeg ikke mere; men hvad der klart staaer for mig, er at jeg for nogle Aar siden en Sommereftermiddag med Fiskestangen i Haanden paa Øst-siden af Akerselven vandrede opover Engene forbi Thorshaug og Sandaker gennem Lillohagen til Oset ved Mari-dalsvandet.

Den klare Luft, Hølugten, Blomster-duften, Vandringen, Fuglekviddret og de friske Luftninger ved Elven virkede vel-gjørende paa mit Sind, og i det duft- og sangfulde sommerlige Nu svandt Bekymring og Uro. Da jeg kom over Broen ved Oset, begyndte Solen at helde mod Aasranden; snart laante den Skyerne sin bedste Glands og sine rigeste Farver, for at de en stakket Tid kunde fryde sig ved den fremmede Pragt og speile sig i de klare Bølger, der straaede og blinkede i

Purpur,- Guld- og Kobbergløds, snart udsendte den mellem sønderrevne Aftenskyer en Lysstrime, der dannede gyldne Stier i de dunkle Barskove hinsides Vandet. Aftenvinden førte med sig en oplivende Duft fra Granerne paa de mørke Aaser og fjernt gjenklingende, hendøende Toner af Gjøgens Aftensang, der stemte mit Sind til Vemod. (Asbjørnsen 1845:1–2).

Selv om de fleste andre karakterene i rammefortellingene skildres som bønder og jegere med tilhørende syn på naturen som hovedsakelig ressurs, er det enkelte andre karakterer som tillegges et estetisk natursyn. Felles for disse er at de i likhet med både rammefortelleren og Asbjørnsen selv ikke er medlemmer av bondesamfunnet, men tilhører bykulturen eller embetsstanden. Et eksempel som allerede er nevnt er «Jomfruen» som forteller sagnene i rammefortellingen «Fra Fjeldet og Sæteren» (Asbjørnsen 1845:192). Hun uttrykker et perspektiv på naturen som skilte seg fra datidens bondekultur, men som var på fremmarsj hos borgerskapet og som etter hvert kom til å bli svært utbredt. Skildringene hun gir av landskapet og hvordan hun opplevde det uttrykker en tydelig estetisk tilnærming til naturen. Landskapet er «storartet», «ophøiet», men samtidig «øde» og «eensformig» (Asbjørnsen 1845:196). Om turen sier hun at den var vakker og gripende, men samtidig ikke noe utenom det vanlige. Implisitt i dette ligger det en påstand om at fjellet alltid er gripende og vakkert, det skal ikke noen uvanlige hendelser til for å gjøre opplevelsen verdt å oppsøke. I tillegg ligger det en antakelse om at «Hr. Asbjørnsen» deler denne oppfatningen om fjellet, og at dette perspektivet er selvsagt og allment akseptert. Dette synet på

naturen som estetisk objekt og sted for rekreasjon ble i Asbjørnsens sagnsamlinger formidlet parallelt med bondens mer ambivalente syn på naturen som ressurs og trussel. Sagnene ble formidlet som overtro: men allikevel mulig å leve seg inn i og plassere i den norske naturen, noe som gjorde dem egnet som utgangspunkt for «wilderness play» (Henberg 1984). Folkesagnene rammet inn den norske naturen både som estetisk objekt og samtidig som mystisk, spennende og tiltrekkende.

Konklusjon

Som medierende teknologi har folkesagn påvirket naturopplevelser for ulike grupper i 1800-tallets Norge på ulike måter. I tillegg har folkesagnenes rolle som medierende teknologi forandret seg: Ved at sagnene har blitt samlet inn, nedskrevet og tilgjengeliggjort for et bredere publikum, har de fått nye roller, bredere innflytelse og påvirket natursyn og naturopplevelser blant nye grupper. Ved innsamling, nedskrivning og utgivelse blir de tatt i bruk som verktøy i en ny prosess, nemlig i byggingen av en norsk nasjonal identitet og i tilrettelegging for en økende entusiasme for naturopplevelser i den voksende turistkulturen. Ikke minst tilbød folkesagnene en mulighet for opprettholdelse av en illusjon om villhet i interaksjoner med en natur som i økende grad var kontrollert og domestisert. Jeg har undersøkt denne prosessen ved hjelp av kontrollbegrepet for å belyse hvordan spenningen mellom kontroll og «villhet» påvirket utviklingen av norsk turistkultur og natursyn, med tilhørende idealiseringer av natur. Videre har jeg rettet fokus på den tvetydige rollen til folkesagn i medieringen av naturopplevelser og landskap for lokale personer og turister, og hvordan forestillinger om villhet og kontroll behandles i Asbjørnsens gjengivelse av folkesagn, samt

rammefortellingene. Når folkesagnene ble gjengitt og tilgjengeliggjort skriftlig til et bredere og mer urbant publikum ble de fortolket og forstått på nye måter. I denne konteksten ble folkesagnene og rammefortellingene formidlere av norsk natur som identitetsbyggende rekreasjonslandskap. De kunne samtidig bidra til å opprettholde en nasjonalromantisk illusjon som tilrettela for opplevelsen av «wilderness as playground».

Bibliografi

- Asbjørnsen, Peter Christen 1949. *Norske huldreeventyr og Folkesagn. Samling 1*. Oslo, Tanum.
- Asbjørnsen, Peter Christen 1949b. *Norske huldreeventyr og Folkesagn. Samling 2*. Oslo, Tanum.
- Aubrey, Nell 2019. 'A Dwelling Place for Dragons'. *Wild Places in Mythology and Folklore*. I V. Counted og F. Watts (red.). *The Psychology of Religion and Place. Emerging Perspectives*. Springer International Publishing, s. 145–166.
- Bø, Gudleiv 1999. Natur og nasjonalitet. Naturomgivelser og «folkekarakter» i norsk nasjonsbygging. I Lærkesen, I., Bache-Wiig, H., & Lombnæs, A.G. (red.), *Naturhistorier: Naturoppfatning, menneskesyn og poetikk i skandinavisk litteratur*. Oslo, Landslaget for norskundervisning og Cappelen Akademisk Forlag, s. 39–65.
- Christensen, Arne Lie 2002. *Det norske landskapet. Om landskap og landskapsforståelse i kulturhistorisk perspektiv*. Oslo, Pax.
- Christensen, Arne Lie 2015. *Ut i det fri. Livet på setra, hytta og landstedet*. Oslo, Pax.
- Cronon, William J. 1995. The Trouble with Wilderness; or, Getting Back to the Wrong Nature. I Cronon, William J (red.), *Uncommon Ground. Rethinking the Human Place in Nature*. New York, W. W. Norton & Co, s. 69–90.
- Dégh, Linda 2001. *Legend and Belief. Dialectics of a Folklore Genre*. Indiana University Press.
- Goksøyr, Matti 1994. Nasjonal identitetsbygging gjennom idrett og friluftsliv. *Nytt norsk tidsskrift*, Vol. 11 Nr. 2. Oslo, Universitetsforlaget, s. 182–192.
- Henberg, Marvin 1984. Wilderness as Playground. *Environmental Ethics* 6(3): s. 251–63.
- Hodne, Ørnulf 1999. Midgard og Utgard. Natursynet i norske folkeeventyr og sagn. I Lærkesen, I., Bache-Wiig, H., & Lombnæs, A. G. (red.), *Naturhistorier. Naturoppfatning, menneskesyn og poetikk i skandinavisk litteratur*. Oslo, Landslaget for norskundervisning og Cappelen Akademisk Forlag, s. 19–36.
- Hodne, Ørnulf 2004. *Det gåtefulle Norge. Mystiske steder, sagn, folketro*. Oslo, Cappelen.
- Honko, Lauri 1981. Traditionsekologi – en introduktion. S. 9–63 in *Tradition och miljö. Ett kulturekologiskt perspektiv*. Vol. 11, NIF publications, edited by L. Honko and O. Löfgren. Lund, Liber.
- Hult, Marte Hvam 2003. *Framing a National Narrative. The Legend Collections of Peter Christen Asbjørnsen*. Detroit, Michigan, Wayne State University Press.
- Johannisson, Karin 1984. Det Sköna i Det Vilda. En Aspekt På Naturen Som Mänsklig Resurs. I Tore Frängsmyr (red.). *Paradiset och vildmarken. Studier kring synen på naturen och naturresurserna*. Stockholm, Liber, s. 15–81.
- Johannsen, Dirk 2010. Crossing the Ecotone. On the Narrative Representation of Nature as «Wild.» I Bojan

- Borstener (red.). *Historicizing Religion. Critical Approaches to Contemporary Concerns*. Pisa, Plus.
- Kvideland, Reimund og Henning K. Sehmsdorf 1988. *Scandinavian Folk Belief and Legend*. Vol. 15. University of Minnesota Press.
- Latour, Bruno 1992. Where Are the Missing Masses? The Sociology of a Few Mundane Artifacts. I Webe E. Bijker (red.). *Shaping Technology/ Building Society. Studies in Socio-technical Change*. Cambridge, Massachusetts, The MIT Press, s. 225–258.
- Liestøl, Knut 1947. *P.Chr. Asbjørnsen: mannen og livsverket*. Oslo, Tanum.
- Liestøl, Knut 1949. Kommentar til Fra fjellet og seteren. I Peter Christen Asbjørnsen 1949. *Norske Huldreeventyr og Folkesagn*. Samling 1. Oslo, Tanum, s. 260-263.
- Löfgren, Orvar 1981. Människan i landskapet – landskapet i människan. I Lauri Honko og Orvar Löfgren (red.). *Tradition och miljö: ett kulturekologiskt perspektiv*. NIF publications, Vol. 11. Lund, Liber, s. 235–60.
- Nash, Roderick Frazier 2014. *Wilderness and the American Mind* (femte utgave). Yale University Press.
- Slagstad, Rune 2018. *Da fjellet ble dannet*. Oslo, Dreyer.
- Solheim, Svale 1952. *Norsk sætertradisjon*. Oslo, Aschehoug.
- Stattin, Jochum 1984. *Näcken: Spelman eller gränsvakt?* Malmö, Liber förlag.
- Thomas, Keith 1983. *Man and the natural world. A history of the modern sensibility*. New York, Pantheon Books.
- Witoszek, Nina 2011. *The Origins of the «Regime of Goodness». Remapping the Cultural History of Norway*. Oslo, Universitetsforlaget.

Kilder

- Asbjørnsen, Peter Christen 1845. *Norske Huldreeventyr og Folkesagn. Første Samling*. Christiania, W.C. Fabritius.
- Asbjørnsen, Peter Christen 1848. *Norske Huldreeventyr og Folkesagn. Anden Samling*. Christiania, Forlagt af C.A. Dybwad. Trykt hos Fabritius.
- Asbjørnsen, Peter Christen 1964. Indberetning 1847. I Norsk folkeminnelag (red.). *Tradisjonsinnsamling på 1800-talet: Stipendmeldingar frå P. Chr. Asbjørnsen, J. Moe, L. Lindeman, S. Bugge, M. Moe*. Oslo, Universitetsforlaget, s. 7–21.
- Slingsby, William Cecil 1904. *Norway: The Northern Playground: Sketches of Climbing and Mountain Exploration in Norway between 1872 and 1903*. Edinburgh, David Douglas.